А. Шаигин ушаг ше'рләриндә Низами мөвзулары

Әли МИРЗӘЈЕВ
һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Ушагларда јүксәк әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк ишиндә Низами јарадычылығы кениш имканлар верир.

II синифдә «Пајыз јетишәндә», IV синифдә «Шаһын достлуғу», «Фитнә», «Чобан вә үзүк», V синифдә «Султан Сәнчәр вә гары», VI синифдә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», «Залым падшаһла заһидин дастаны», VII синифдә «Хејир вә Шәр», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Једди көзәл»дәки бир сыра нағыллар, VIII синифдә «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» вә ја билаваситә тәдрис просесиндә, ја да әлавә оху кими шакирдләрә өјрәдилир, онлар Низами јарадычылығы илә програмын тәләбләри сәвијјәсиндә таныш едилирләр.

Әлбәттә, Низами јарадычылығыны өјрәтмәк вә ушагларын тәрбијәси ишиндә ондан истифадә етмәк үчүн јалныз програма дахил едилмиш әсәрләрин тәдриси кифајәт дејилдир. Низами јарадычылығы илә ушаглары даһа әтрафлы таныш етмәк, синифдә кечиләнләри даһа јахшы дәрк етдирмәк вә мәнимсәтмәк, тәрбијә ишиндә Низами мүдриклијиндән даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн Низами мөвзуларында јазылмыш, ушагларын асан баша дүшәчәкләри мәзмунда, садә формалы вә мараглы сүжетли ушаг әсәрләри дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу зәрурәти дәрк әдән јазычыларымыз Низами мөвзулары вә сүжетләри әсасында көзәл ушаг әсәрләри јаратмышлар ки, бунлар да һәм классик ирси, Низами јарадычылығыны онлара даһа јахшы өјрәтмәк, һәм дә муасир тәрбијә ишинә хидмәт етмәк саһәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрарында гејд едилдији кими, әсрләр боју шакирдләр Низаминин әсәрләриндән, онун мөвзуларындан вә сужетләриндән кениш сурәтдә истифадә етмишләр.

Низами әсәрләри тәдрис вә мүталиә ишиндә дидактик материаллар кими һәмишә мүһүм јер тутмуш, «Хәмсә» гәдим вә орта әсрләрдә дәрслик ролу ојнамышдыр. Бир намә'лум орта әср мүәллифи тәртиб етдији «Хүласәтүл-хәмсә» әсәринин мүгәддимәсиндә көстәрир ки, Гур'андан сонра охунмаг үчүн ән көркәмли әсәр «Хәмсә»дир.

Бүтөвлүкдә гәдим классик ирсин әсас һиссәсини тәшкил едән вә әдәбијјатымызда һәмишә јүксәк мөвгедә дуран Низами јарадычылығы ејни заманда ушаг әдәбијјатынын, хүсусилә дә ушаг поезијамызын тәшәккүл вә инкишафы мәрһәләләриндә бир мәнбә, бир нүмунә ролу ојнамышдыр. Һәмин мәсәлә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин 1983-чү илин ијунунда ушаг әдәбијјатынын вәзијјәти вә вәзифәләринә даир кечирдији пленумда бир даһа гејд едилмишдир. Г. Гасымзадә пленумда ушаг әдәбијјатынын классик ирсдән истифадә мәсәләсиндән данышаркән демишдир: «Ејни заманда Низами, Фүзули ирсиндән ушагларын јаш хүсусијјәтинә ујғун нағылвари әсәрләр јазмышлар ки, бу тәшәббүс һәм милли бәдии ирсин јајылмасы, һәм дә јени нәслин өз кө-

күнә, мәншәјинә бағлылығы, онун өзүнүдәркә чәһәтдән гијмәтли иди».

Классик ирсдән истифадә етмәк јазычыларымыза ән чох јени идејалар тәрбијә етмәк, муасирлик руһу ашыламаг үчүн лазым олмушдур. Онлар бу гәдим вә әһәмијјәтли ән'әнәләрдән, әсрләр боју сынагдан чыхмыш, нәсилләр тәрбијә етмиш вә бу тәчрүбә мәктәбиндән истифадә етмәклә муасир јенијетмәләрдә көзәл әхлаги сифәтләр ашыламаг мәгсәдини изләмишләр. Бу мәсәләни нәзәрдә тутараг С. Вурғун јазырды: «Биз тарихин узагларына кетдијимиз заманларда белә, јенә өз әсримизин өвлады олдуғумузу унутмамалыјыг».

Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин I гурултајында (1928) классик ирсдән истифадә һаггында гејд едилирди ки, шаир вә јазычыларымыз «әски бәдии әдәбијјатын классик шәкилләрини өјрәнмәли, өз сијаси биликләрини артырмаг јолунда чалышмалыдырлар». Азәрбајчан совет ушаг јазычылары һәмин тәләб әсасында классик ирсдән истифадә етмәк јолу илә Ленин тә'лиминә ујғун олараг бу ирсин ән јахшы, ән мүтәрәгги чәһәтләриндән, «сәмәрәли тохумундан» истифадә етмәклә көзәл ушаг әсәрләри јаратдылар. Бунларын ичәрисиндә Низами мөвзулары мүһүм јер тутур.

Низами мөвзуларындан Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатында даһа чох вә даһа сәмәрәли истифадә едән јазычылардан бири А. Шаигдир. О, «Сеһрли үзүк», «Нүшабә», «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәләринин, «Фитнә» вә «Нүшабә» мәнзум драмларынын мөвзуларыны Низаминин әсәрләриндән алмышдыр. А. Шаиг һәмин классик мөвзулар әсасында кәнчлији муасир дөврүн әхлаги сифәтләри руһунда тәрбијә етмәк мәгсәдини изләмишдир. Низаминин һуманист фикирләри Шаигә өз идејаларыны ашыламаг үчүн васитә олмуш, онун мөвзулары муасир ушаг әдәбијјатымыз үчүн мүтәрәгги кејфијјәтли классик мәнбә ролуну ојнамышдыр.

«Сеһрли үзүк» вә «Нүшабә» мәнзум һекајәләринин мөвзусу «Искәндәрнамә»дән алынмышдыр. Һәмин һекајәләрин әсас мәзмуну вә идејасы вәтәнпәрвәрлик, дахили истисмарчылара вә харичи ишғалчылара гаршы нифрәт тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. «Сеһрли үзүк»дә халгын нүмајәндәси олан чобанын истисмарчы вә ишғалчыларын нүмајәндәси олан шаһа галиб кәлмәсинин тәсвири илә шаир халгын, халг вә вәтән уғрунда фәдакарлыгдан чәкинмәјән гәһрәманларын мүбаризәсинә һөрмәт, мәғлубедилмәзлијинә инам тәрбијә етмишдир. Истәр әсәрин јазылдығы мүһарибә әрәфәсиндә (1939), истәр мүһарибә илләриндә, истәрсә дә бу күн, АБШ империализминин дүнјаны нүвә мүһарибәсинә сүрүкләмәк истәдији вә социализм өлкәләринин Вәтәни мүдафиә уғрунда даһа чох сајыг олмалары тәләб олунан муасир шәраитдә совет адамларында вәтәнпәрвәрлик һиссләринин гүввәтләнмәси ишиндә белә әсәрләрин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғу гејд едилмәлидир. Бу, һәмин әсәрләрин актуаллыг вә муасирлик руһу илә әлагәдардыр.

Ејни мөвзунун ишләнмәсиндә Низами илә Шаиг тамамилә башга-башга мәгсәдләр изләмишләр. Низами бу әһвалаты гәдим алимләрин чох бөјүк гүдрәтини билдирмәк үчүн бир мисал кими сөјләјирсә, Шаиг бу мөвзуну ишләмәклә ушагларда вәтәнпәрвәрлик, зүлмә вә истисмарчылара нифрәт, вәтән вә халг азадлығы уғрунда апарылан мүбаризәләрә һөрмәт вә с. әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк истәмиш, мәзмуну да һәмин истигамәтә јөнәлдиб, мәгсәди муасирләшдирмишдир. «Халгыма чаным гурбан, ондан көзәл шеј һаны?» дејән чобанын мүбаризәләринә ел һөрмәтини, онун халг тәрәфиндән неҹә гаршыландығыны көстәрән ашағыдакы тәсвир чох јахшы характеризә едир:

Ел голуну ачараг,
Чобаны гаршылады.
Халга олду бир дајаг,
Дилләрдә кәзди ады.

«Нүшабә» мәнзум һекајәси Азәрбајчан торпағына, онун зәнкин тәбиәтинә, мудрик кечмишинә, ағыллы, бачарыглы дөвләт башчыларына, икид сәркәрдәләринә бөјүк мәһәббәт һисси илә јазылмышдыр. Шаир Бәрдәнин тә'рифи фонунда Азәрбајчаны көзәлликләр мәскәни кими ушаглара belә тәгдим едир:

Көзәллик јурдудур бу Азәрбајчан,
Онда чох хәзинә кизләмиш дөвран.

В. Г. Белински јазырды ки, «ушаглар сәркәрдәләрин тәрчүмеји-һалыны чох севирләр», «Нүшабә» әсәри дә бу чәһәтдән гијмәтли бир нүмунә һесаб едилә биләр.

Классик ирсдән истифадә етмәк бу күнкү һәјатымызын үстүнлүкләрини баша салмаг, јени чәмијјәтә мәһәббәт ојатмаг кими идеоложи чәһәтдән дә әһәмијјәтлидир. Белә мөвзуларын ишләнмәси мүгајисә әсасында ингилабдан әввәлки истисмар мүһитинә, ејни заманда мүасир капитализмин рәзаләтләринә нифрәт вә хошбәхт сосиализм гурулушуна мәһәббәт тәрбијә едир. А. Шаигин «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәси бу чәһәтдән диггәтәлајигдир.

Һәмин һекајәдә Шаиг Низамидәки мә'лум әһвалаты кенишләндирмиш, шаһлыг зүлмүнү, о дөврдәки зәһмәткешләрин ағыр вәзијјәтини әтрафлы тәсвир етмәклә зүлмә, истисмара, һагсызлыглара гаршы нифрәт тәрбијә етмишдир.

Шаир Султан Сәнчәрин һөкмранлыг етдији өлкәдә зүлмүн һәддән ашдығыны, оғурлуғун, гулдурлуғун, гәтл-гарәтин күндән-күнә кенишләндијини, халгын башына олмазын мүсибәтләр кәтирилдијини тәсвир едир. Ушаглар истисмарчы чәмијјәтдә халгын башына кәтирилән мүсибәтләри охудугча, кечмиш һәјатын рәзаләтләрини јахшы өјрәндикчә бу күнүн гәдрини даһа јахшы билир, ону, даһа јахшы гијмәтләндирирләр. Инди дә капиталист өлкәләриндә зәһмәткешләрә зүлм едилдијини, инсан һүгугларынын тапдаландығыны, халгын талан едилмәси һесабына нүвә силаһлары һазырландығыны бураја әлавә етдикдә белә әсәрләрин идеоложи-тәрбијәви әһәмијјәти бир даһа артыр вә мүасирлик руһу даһа да актуаллашыр. Ушаглар белә әсәрләрдә охудуглары әһвалатларла јашадыглары чәмијјәти фикрән мүгајисә едир, сосиалист чәмијјәтинин үстүнлүкләрини гијмәтләндириб, она даһа артыг мәһәббәт бәсләјир, онун уғрунда даһа фәдакар олмаға чалышыр, совет чәмијјәтиндә јашадыгларына севиниб фәхр едирләр вә онларда вәтәнпәрвәрлик һиссләри гүввәтләнир. Белински белә әсәрләр һаггында көстәрирди ки, ушаглар кечмиш бәдии ирси өјрәнәркән «онлар барәсиндә өз мәишәт, чәмијјәт вә заманлары нөгтеји-нәзәриндән мүһакимә јүрүтмәјә өјрәшәрләр».

Академик М. Ибраһимов Низами јарадычылығынын индики нәсилләр үчүн әһәмијјәтини гијмәтләндирәркән јазыр: «Бу әсәрдә («Хәмсә»дә — Ә. М.) тәсвир олунан тарихи һадисәләр һазырда јашајан нәсилләр үчүн бир ибрәт дәрсидир». Һәмин чәһәтләри биз А. Шаигин вә дикәр ушаг шаирләримизин Низами мөвзуларындан истифадә етмәк јолу илә јаздыглары бүтүн әсәрләрдә ајдын көрүрүк.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрарындан сонра ушаг әдәбијјатында Низами мөвзулары әсасында јазыласы әсәрләрә бөјүк еһтијач әмәлә кәлмишдир. Ушаг јазычыларымыз, хүсусилә ушаг шаирләримиз бу еһтијачы тезликлә өдәмәјә чалышмалы, онлар Низами мүдриклији вә һуманизми илә мүасир тәрбијә ишини бирләшдирән көзәл әсәрләрлә ушагларымызы севиндирмәлидирләр.

●

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүбтәда будаг чүмләсинин типләри

Меһман МУСАЈЕВ
филолокија елмләр намизәди, Нәсими адына
Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Орта мәктәбләрдә синтаксисин тәдрисиндә өзүнү көстәрән чәтинликләрдән бири будаг чүмлә типләринин өјрәнилмәсидир. Бу бахымдан мүасир Азәрбајчан дилиндә чох кениш јајылмыш мүбтәда будаг чүмләләринин груплашдырылмасы мараг доғурур.

Азәрбајчан дилиндә индијә гәдәр мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл вә сонра кәлән, онун бурахылан, јахуд әвәзликлә ифадә едилән мүбтәдасыны тамамлајан ики типиндән данышылмышдыр. Анчаг әлдә олан дил фактлары көстәрилән әламәтләрә көрә мүбтәда будаг чүмләсинин ики дејил, дөрд типини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

I тип. Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлир. Баш чүмләнин мүбтәдасыны тамамламасына көрә бу тип будаг чүмләләри үч група ајырмаг олар.

а) Баш чүмләдә мүбтәда бурахылыр; баш чүмлә «јарымчыг» чүмләләрдән ибарәт олур, будаг чүмлә онун бурахылмыш мүбтәдасыны әвәз едир. Будаг чүмлә баш чүмләјә «ки» бағлајычысы, бә'зән дә -са^2, -**мы**^{4} формалары илә бағланыр; мәсәлән: «Бир хејли мүддәтдир ки, **«Ана» радиожурналындакы чыхышларымла бағлы сајсыз-һесабсыз мәктублар алырам».**

«Бир илә јахын иди ки, **Не'мәт иш отағыны бөјүк гызына вериб онун јеринә кечмишди».** (Анар.)

«Јадындадырмы, Сәлим, **Мәдәтов «Полад нечә бәркиди» китабындан данышанда нә дејирди».** (Ә. Әбүлһәсән.)

б) Мүбтәда баш чүмләдә номиналлашмыш әвәзликләрлә ифадә олунур. Будаг чүмлә баш чүмләнин мүбтәдасыны тамамлајыр вә она «ки» бағлајычысы илә бағланыр; мәсәлән, «Бурасы јахшыдыр ки, **Әкрәм Әјлисли шәри һәјат факты кими инандырычы вә габарыг көстәрир...»** («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети.)

в) Баш чүмләнин хәбәри чох заман фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә едилир, будаг чүмлә баш чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнир вә «ки» бағлајычысы илә она бағланыр; Мәсәлән: «Қазыма елә кәлирди ки, **гарын долусу чөрәк дә, евләрин һәрарәти дә Мухтар дајынын гајытмасына бәнддир».** («Азәрбајчан» журналы.) «Фәррух Јассарын адындан бу мәктубда билдирилирди ки, **гоча Ширваншаһ өлүм јатағындадыр».** (Ф. Қәримзадә.)

II тип. Будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә сонра кәлир. Баш чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими әвәзлик ишләнир, јахуд онун јери факултатив олур, будаг чүмлә әвәзликлә ифадә олунан мүбтәданы тамамлајыр. Баш чүмләдәки әвәзликләрин гаршылығы кими будаг чүмләдә бағлајычы сөзләр ишләнир. Һәмин сөзләр будаг чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилиндә көстәрилән синтактик функсијада «ким, ким ки, һәр ким, һәр ким ки, һәр кәс, һәр кәс ки, бир кәс, һәр нә ки, нә дә, нә гәдәр ки» вә с. бағлајычы васитәләри кениш јајылмышдыр.

Гејд олунмалыдыр ки, истәр баш чүмләдәки әвәзликләр, истәрсә дә будаг чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими ишләнән сөзләр бу вә ја дикәр шәкилдә баш вә будаг чүмләни бири-биринә бағлајыр. Һәр ики вәзијјәтдә һәмин сөзләр нә баш, нә дә будаг чүмләнин мүстәгил мүбтәда-